

Nooit meer Auschwitz- lezing 2012

Christopher Browning, Amerikaans
onderzoeker van de Holocaust

David Hammelburg

Op vrijdag 27 januari 2012 wordt de negende Nooit meer Auschwitzlezing gehouden in het Koninklijk Instituut voor de Tropen te Amsterdam. Het Nederlands Auschwitz Comité organiseert deze lezing in samenwerking met het NIOD, instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies, en de Sociale Verzekeringsbank. Spreker is Christopher Browning, docent Holocaust studies aan de Universiteit van North Carolina (USA) en hier met name bekend door zijn boek *Doodgewone mannen* uit 1993.

Bij die gelegenheid zal professor Browning tevens de Annetje Fels-Kupferschmidt Onderscheiding ontvangen. Deze onderscheiding is genoemd naar Annetje Fels-Kupferschmidt, die het concentratiekamp Auschwitz overleefde en tien jaar na de oorlog, samen met andere overlevenden van de kampen, het Nederlands Auschwitz Comité oprichtte. Het leidend motief dat toen voor hen gold: 'Nooit meer Auschwitz', geldt nog steeds.

Ter introductie van de spreker heeft David Hammelburg, journalist in de Verenigde Staten, professor Browning geïnterviewd.

Amerika en de studie van de Holocaust

We zitten hier in de mooie staat Vermont. Maar waarom bent u hier, zo ver weg van uw vaste plek? Toch niet alleen om naar de prachtig verkleurende herfstbladeren te kijken?

'Op het ogenblik ben ik gastdocent aan de Universiteit van Vermont in Burlington, waar Raul Hilberg werkte. Hij legde in 1961 de basis voor het vak Holocaust studies in de Verenigde Staten met zijn grondleggende studie *The Destruction of the European Jews*.^{*} Hij was voor mij bepalend bij mijn keuze om me te gaan verdiepen in de Holocaust. Ik was mijn studie Frans aan het afronden en wilde een nieuwe weg inslaan. Toen las ik zijn boek in 1969 en dat was een overdonderende ervaring. Ik dacht bij me-

zelf: 'Wie wil nog verder gaan met de bestudering van Franse diplomatieke geschiedenis wanneer er een onderwerp als dit is, dat academisch helemaal niet ontwikkeld werd?' Ik ging daarom naar mijn studiebegeleider en zei hem dat ik naar een ander gebied wilde overstappen. Iets wilde gaan doen met de nazi vervolging van de Joden. Hij reageerde met de opmerking: 'Dat is wel een prima onderwerp voor een proefschrift, maar je moet beseffen dat er beroepsmatig gezien geen toekomst in zit.' Een vak als Holocaust studies bestond eenvoudig nog niet. Er werden aan de Amerikaanse universiteiten geen cursussen over gegeven, er waren geen vakbladen waarin je artikelen kon publiceren en er waren geen conferenties waarvoor je een lezing kon insturen. De processen van Neurenberg en de zaak Eichmann waren dan wel grote evenementen geweest in de media en bij intellectuelen, maar niet op academisch niveau.'

Wanneer kwam daar verandering in?

'Eind jaren zeventig, met de docudrama miniserie *The Holocaust* van NBC Television. In diezelfde tijd legde president Carter de basis voor een speciaal monument dat zich ontwikkelde tot het latere Holocaust Museum in Washington D.C. En tot slot moet genoemd worden het wetsvoorstel dat door het voormalige parlementslid Elizabeth Holtzman is ingediend op Capitol Hill voor de oprichting van het OSI – Office of Special Investigations – een afdeling speciale onderzoeken binnen het Amerikaanse Ministerie van Justitie met de bevoegdheid om nazi's die oorlogsmisdaden hadden gepleegd en in de Verenigde Staten woonden hun staatsburgerschap te ontnemen of hen te deporteren. Tot dan konden nazi's van wie bekend was dat zij aan de vervolging van Joden hadden bijgedragen ongehinderd in de Verenigde Staten wonen en werken en volkomen straffeloos doen wat ze wilden. Pas na het vallen van de Berlijnse muur (1989) konden we aan de volgende grote fase beginnen door de openstelling van de archieven in Oost-Europa.'

Dus pas dertig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog wordt Amerika ineens wakker om te ontdekken dat er een heel tijdperk is om bestudeerd en geanalyseerd te worden?

'Er waren natuurlijk al wel andere landen waar academisch onderzoek was gedaan naar de Holocaust. Ik noem de oprichting van Yad Vashem in Israel in de jaren vijftig en diverse Franse onderzoeken in de jaren vijftig en zestig, maar Amerikanen hebben wel de neiging uiterst onhistorisch te zijn. Hilberg heeft er een academisch onderwerp van gemaakt en het inzicht gebracht dat de Holocaust niet alleen maar iets 'slechts' van de nazi's was, maar ook geïnterpreteerd kon worden als een alomvattend administratief, bureaucratisch proces waaruit de veel verder strekken-



Christopher Browning

de gevolgen van het nazi kwaad voortvloeiden. Hij ging uit van de beschikbare overweldigende hoeveelheid documenten – niet alleen die van de processen van Neurenberg – en begon aan de kolossale taak om duizenden andere Duitse stukken, waar niemand ooit naar had gekeken, minutieus door te nemen. Hij slaagde er in om dat allemaal te verwerken in één samenhangend totaalbeeld. Hij toonde de opeenvolgende stadia van de vervolging aan, van het signaleren tot isoleren tot beslag leggen op eigendommen tot deporteren en doden. En hij liet zien hoe die stadia werden doorlopen op een bestuurlijke en bureaucratische manier. Niet alleen maar als de handelingen van een paar fanatici, zoals bij het geweld van de *Kristallnacht* het geval was. Wat het zo beangstigend maakte, was de manier waarop door het trage aandraaien van de duimschroeven met de ene na de andere wet en maatregel niet alleen het hele landsbestuur, maar vrijwel alle georganiseerde facetten van de Duitse maatschappij in het keurslijf werden gedwongen voor het nastreven van dat ene, uiteindelijk doel, de *Endlösung*.'

'Doodgewone mannen'

Heeft het experiment van Professor Stanley Milgram ook aan de conclusie in uw boek Doodgewone mannen over het onderzoek naar het executiebataljon van de reservepolitie dat werd ingezet voor het stelselmatig uitroeien van Joden bijgedragen?

'Ik was bij het schrijven van het boek al getroffen door de getuigenis van het gedrag van Reservebataljon 101. Hun leider, majoor Trapp, had zijn manschappen vóór de eerste slachting aangeboden dat diegenen die het niet aankonden zich nog mochten terugtrekken. Nu had ik al een aantal onderzoeken naar daders gedaan: naar bureaucraten van buitenlandse zaken, naar militairen van de bezetting, naar bestuurders van de ghetto's in Polen.

Mijn aandacht ging altijd uit naar situaties met keuzes en alternatieven. Bij Reservebataljon 101 kon je je geen dramatischer keuze voorstellen. De avond voordat er vrouwen en kinderen geëxecuteerd zouden worden, krijgen ze te horen: 'Je kunt kiezen tussen schieten of niet hoeven te schieten.' Ik besloot om dit tot op de bodem uit te zoeken. We hadden het geluk dat we de getuigenissen konden krijgen van 210 van de 500 man die het bataljon sterk was. Omdat het geen beroepspolitiemensen waren, maar erbij gesleepte burgers – in wezen doodgewone mannen – praatten ze op een manier, die heel anders was dan bij enig ander traditioneel Duits onderzoek. Ze beschreven alles wat er gebeurd was zo levendig, onverbloemd en niet defensief, dat het met geen enkele getuigenis die ik daarvoor had gezien te vergelijken was. Dat maakte het tot zo'n belangrijke historische toets voor onze theorieën over dadergedrag.

Wat aan mijn boek nog ontbrak, was een conclusie. Toen ben ik werken uit de socio-psychologische literatuur gaan lezen. Het Milgrim Experiment was natuurlijk het controversiële onderzoek aan de universiteit van Yale in de vroege jaren zestig, waarbij 37 van de 40 deelnemende proefpersonen de volle lading aan elektrische schokken tot 450 volt toedienden, wanneer ze de kans kregen om anderen naar willekeur hun macht op te leggen en gehoorzaamheid af te dwingen. Milgrims conclusie was dat de betrokkene de verantwoordelijkheid afschuift op een ander en zichzelf niet de schuld geeft van het gebeurde. Dit komt overeen met situaties in de werkelijkheid, waarin mensen zichzelf alleen zien als een radertje in een machine die gewoon 'zijn werk doet'. Om maar geen verantwoording te hoeven afleggen voor wat hun daden veroorzaakt. Als ik kijk naar het menselijke gedrag in de Holocaust zullen we dat gedrag naar mijn mening nooit begrijpen, wanneer we blijven zoeken naar afwijkingen in indivi-

duale personen. Want het gaat niet om psychisch gestoorde mensen. We moeten het zoeken in groepsdynamiek en de interactie tussen mensen. De Holocaust was een groepsproject dat werd uitgevoerd door mensen die eendrachtig samenwerkten binnen organisatorisch institutionele kaders. De sociale psychologie is een belangrijk onderdeel van die puzzel. Het was niet simpelweg een door een paar waanzinnige ideologen van bovenaf opgelegd handelen, dat vervolgens met ijzeren discipline onder een schrikbewind werd uitgevoerd. Het werd in wezen uitgevoerd door mensen die handelden vanuit hun eigen beeld van wat je moest doen om een goede bureaucraat, ambtenaar of soldaat te zijn.'

Maar u hebt toch ook wel de opkomst van het antisemitisme in het Duitsland van de jaren dertig erbij betrokken? Het gaat immers niet alleen om een stelselmatig opererende bureaucratie?

Afgezien van de Verenigde Staten was Duitsland het land waarheen alle Europese Joden wilden emigreren die aan het antisemitisme en de pogroms elders wilden ontsnappen. Vanwege de acceptatie en integratie van Joden die daar heersten. Als je in 1900 had voorspeld dat alle Joden van Europa binnen vijftig jaar vermoord zouden worden, had je als antwoord gekregen: 'Niets is onmogelijk – die Fransen en die Russen zijn tot alles in staat.' Ik zou willen stellen dat er in de Duitse samenleving meer overeenstemming was, gebaseerd op raciale superioriteit, om na de verovering van Oost-Europa recht te hebben daar een imperium op te bouwen en een superieur ras te vestigen dan er was over 'de oplossing van het Joodse Vraagstuk'. Vanuit dit imperialistische streven naar heerschappij over Oost-Europa, met als doel de demografische kaart raciaal nieuw vorm te geven, maakte de politiek van de nazi's met betrekking tot de Joden daar ook deel van uit. Pas in de loop der jaren groeide het laatste uit tot het radicaalste onderdeel van hun beleid in die gebieden. In de jaren 1939 tot 1941 was het niet altijd duidelijk dat het Joodse Vraagstuk voorrang had boven andere zaken, zoals de etnische zuivering van Polen. Naar mijn mening werd, na de intensivering van de bureaucratische, juridische en bestuurlijke vervolging van de Joden in Duitsland tussen 1933 en 1939, de steeds strakker aangehaalde strop verder uitgelegd ook om de gebieden waarover Duitsland ging heersen. Daar bestond ook een corrumperend proces van raciale overheersing, waarbij Duitsers er nu aan gewend raakten om op een veel directere manier op te treden en onbehouwen met mensen om te gaan dan in Duitsland. In hun eigen land had het kunnen gebeuren op een kille, bureaucratische manier. Maar, hoe je van het niveau waarop je iemand uit zijn baan knikkert – dat is één ding – afglijdt naar het niveau waarop je iemand botweg door het hoofd schiet, dat is wel iets heel anders. De racistische en anti-Joodse wetten van de nazi's

werden door de mensen in het algemeen wel goedgekeurd. Maar men hield niet van rellen, van pogroms of openlijk geweld. Hoe kan het dan dat mensen die het in 1938 in principe wel eens waren met de vervolging van Joden, maar er voor terugschikten om synagogen in brand te steken, dat die drie jaar later vrouwen en kinderen botweg door het hoofd schoten? Dat is een grote sprong. Maar ik durf te stellen dat het te maken heeft met de oorlog in Oost-Europa en de Sovjet-Unie waardoor de grenzen van acceptabel gedrag totaal veranderden en er een omgeving ontstond waarin zulk gedrag bij Duitse soldaten en politiemensen de norm kon worden.'

Vervolging wordt moord

We komen in een soort controversie terecht wanneer u uw idee van Functionalisten plaatst tegenover dat van Intentionalisten. Kunt u dat toelichten?

'Die twee termen zijn als argument in gebruik om te verklaren hoe zaken in de geschiedenis gebeuren zoals ze gebeuren. Elke cursus die ik geef begint met de achtergronden van het antisemitisme en de Duitse geschiedenis en het zoeken naar een antwoord op drie vragen: waarom de Joden, waarom de Duitsers en waarom de 20e eeuw? Je hebt voor de beantwoording heel wat historische context nodig. En alles komt voort uit dezelfde vraag: wanneer en hoe kwamen de nazi's uit op de *Endlösung*? De Intentionalisten richten zich op het verklaren waarom het nazi-regime uitvoerde wat Hitler zich ten doel had gesteld; zijn bedoelingen waren te verklaren vanuit zijn ideologie. Het Duitse beleid was dus het logische uitvloeisel van een serie daden die voortkwamen uit Hitlers sinds lang gekoesterde wensen. Iemand als Lucy Dawidowicz – schrijver van *The War against the Jews* – claimt dat dit vanaf het begin bij hem vaststond, dat het een groots vooropgezet idee was, gedurende meer dan 20 jaar. Daniel Goldhagen, schrijver van *Hitler's Willing Executioners*, stelt dat antisemitisme het *Leitmotif* is in de gehele Duitse geschiedenis, vervuld van genocide en dat de gedachte zo al eeuwenlang sluimerde. De Functionalisten geloven dat mensen wel geschiedenis kunnen maken, maar dat het zelden de geschiedenis wordt die ze beogen. Regeren speelt zich af binnen de beperkingen van vele onderliggende factoren. Die doen zich voor in een brede, steeds veranderende context. Als we willen begrijpen waarom het nazi-regime kwam tot het beleid dat het voerde, moeten we kijken naar de manier waarop de regering van de nazi's functioneerde. Dat volgt de lijn dat alle geledingen van de regering 'naar de Führer toewerkten'. Het laat zien dat Hitler niet op een micro-niveau van bovenaf leiding of bevelen hoefde te geven, want iedereen wilde Hitler graag al uit zichzelf behagen. Zijn mensen vlogen daarom met allerlei ideeën van onderaf op hem toe. Hij hoefde alleen maar ja te knikken.'



*De Annetje Fels-Kupferschmidt Onderscheiding.
(foto © D.P.H.Spits)*

Hoe verklaart u wat er op de Wannsee Conferentie in januari 1942 gebeurd is, toen de Endlösung officieel vastgesteld werd?
 'Ik zou willen zeggen dat de *Endlösung* al eerder startte. De conferentie was het moment waarop het werd ondergebracht bij het 'Departement van Bureaucratie'. Het ging toen om twee uitslagen van de *Endlösung*: er vond van de lente tot de zomer van 1941 een reeks gebeurtenissen plaats die voerde tot het beleid om alle Joden in de Sovjet-gebieden uit te roeien, en in de periode zomer tot herfst van 1941 viel het besluit om alle Joden die maar te pakken krijgen waren te vermoorden. Uit documenten die al in de jaren dertig onder de Duitse leiders rondgingen blijkt, dat hoe dan ook het Joodse Vraagstuk opgelost zou worden. En dat, aangezien naar een Tweede Wereldoorlog toe gewerkt werd, niet alleen de Joden in Duitsland maar het hele Europese Jodendom erdoor getroffen zou worden. Hoe dat allemaal moest worden uitgewerkt lag nog open. Mijn stelling is, dat als je wilt weten wat Hitler dacht je moet kijken naar wat Himmler deed. Himmlers interpretatie van wat Hitler van 1939 tot begin 1941 wilde is, dat de Joden werden verdreven en uit Europa etnisch weggezuiverd zouden worden. Er bestonden al diverse plannen waaronder emigratie naar Madagascar of deportatie naar Siberië. In

mei 1941 wendde Himmler zich tot Hitler met een memorandum getiteld 'Ideeën over de Behandeling van de Vreemde Volkeren van Oost-Europa'. Daarin werd het plan uiteengezet om Polen te denationaliseren en de Joden te verschepen naar Afrika. Daarna kwam hij met een tweede document waarbij hij opmerkte: 'Hitler vond mijn gedachten erg goed en juist' en 'Nu kan ik aan de anderen voorleggen dat ze zich moeten aansluiten bij mijn ideeën.' Op deze wijze stelde Hitler Himmler in staat om de tegenstand van Göring en anderen te overwinnen. Hitler tekende niets, verordonneerde niets, maar alle anderen wisten dat Himmler de toestemming van Hitler had gekregen om verder te gaan. We mogen aannemen dat in de zomer van 1941 de Duitsers tot de conclusie kwamen dat het gemakkelijker was om mensen te doden dan ze eruit te gooien. Hitler en Himmler kwamen tot de overtuiging dat het leger na vijf weken oorlogvoeren geen problemen had gehad met het massaal afslachten van Joodse mannen, communisten, krijgsgevangenen en ook vrouwen en kinderen in grote aantallen. Nadat de oorlog in het Oosten was gewonnen in de herfst van 1941 en er geen verdere obstakels meer waren, besloten ze de vernietigingskampen te gaan bouwen. Niettemin, tijdens zijn proces verklaarde Eichmann nog dat Heidrich er erg aan getwijfeld had hoe de mensen op de Wannsee Conferentie (van wie de helft een doctorstitel had) zouden reageren. Hij was erg verrast en verheugd met de positieve reactie. Maar elke stap leverde op zichzelf geen verrassingen op, aangezien alle maatregelen zo geleidelijk waren dat er geen moment aan te wijzen is waarop een grote sprong werd gemaakt. In elk stadium was de volgende stap al te zien. Als in 1933 Hitler zijn generaals bij elkaar had gehaald om hun mee te delen dat Duitsland Europa ging veroveren en de Joden vermoorden, zouden ze hem hebben opgesloten.'

Een prachtige erkenning

Wat betekent het voor u dat u een onderscheiding krijgt van het Nederlandse Auschwitz Comité?

'Een prachtige verrassing en iets wat ik niet had verwacht. Het is echt een prachtige erkenning dat je loopbaan iets heeft betekend. Daar gaat het uiteindelijk toch om, wanneer je je leven wijdt aan het schrijven van boeken. Dan hoop je toch dat mensen die ook lezen, dat ze ervan leren, dat ze hun bijdrage de moeite waard vinden. En als andere mensen mij dan zeggen dat het allemaal erkenning verdient, dan heb ik iets bereikt. Want als het er voor anderen toe doet, dan doet het er ook toe voor mij.'

* Raul Hilberg's standaardwerk verscheen vertaald als *De vernietiging van de Europese Joden* in 2008 in de Holocaustbibliotheek van Uitgeverij Verbum (ISBN 978 90 74274 14 2).